

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄ

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

ԱՐՐԱՀԱՄ ԱՐՔ. ՔԻԻԲԷԼԵԱՆ-ԵԿԷՆԵԱՆԻ ԱՆՏԻՊ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐԸ (1816-1829)

Բանալի բառեր՝ ժամանակագրություն, Աբրահամ-Քերովբէ Արք. Քիւբէլեան-Եկէնեան, Հալէպ, Սիւս, Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւն, Կ. Պոլիս, հայ կաթողիկ համայնք, Օսմանեան կայսրութիւն:

ՄՈՒՏՔ

ԺՔ. դարասկզբի հալէպահայ մշակութային ծանօթ դէմքերէն է տեղւոյն հայ կաթողիկ համայնքի առաջնորդ Աբրահամ Արք. Քիւբէլեան-Եկէնեանը (Քիլիս, 1786 – Հալէպ, 1832), որ իր եկեղեցականի պարտաւորութիւններուն առընթեր, զբաղած է նաեւ գրականութեամբ: Ան աւանդ ձգած է հայերէն եւ արաբերէն լեզուներով բաւական հարուստ ինքնագիր եւ թարգմանական ժառանգութիւն մը, որ ցարդ մեծ մասամբ կը մնայ անտիպ:

Բացի իր գրական տասնեակ գործերէն, մեզի հասած է նաեւ Քիւբէլեանի մեծարժէք ձեռագրերը¹, որուն էջերուն խառնիխուռն ձեւով արձանագրած է հայերէն եւ արաբերէն լեզուներով զինք հետաքրքրող զանազան նիւթեր. ձեռագրերուն մէջ կան օրինակ, Հալէպի 1819-1820 թուականներու հարիւրմէկօրեայ ժողովրդային ապստամբութեան մանրամասն օրագրութիւնը, յղած նամակներու պատճէնները կամ ամփոփումները, համայնքի վարժարաններուն ու համայնքային կեանքին առնչուող տեղեկութիւններ, իր եւ հարազատներուն վաճառականական եւ նիւթական գործառնութիւններու արձանագրութիւնները, իր գիրքերու ցանկը, իր եւ այլոց բանաստեղծութիւններու ընդօրինակութիւնները եւ այլն:

Քիւբէլեան, բազում նիւթերու կողքին, ձեռագրերու զանազան էջերուն, կատարած է նաեւ ժամանակագրութեան տեսքով պատմական դէպքերու գրառումներ: Բաւական խորին գրաբարով գրուած հետագայ ժամանակագրու-

¹ Ձեռագրերը այժմ ունի 122 թերթ, բայց էջերու թուագրումէն կը պարզուի, որ նախապէս ունեցած է առնուազն 192 թերթ, կամ անկի: Ժամանակի ընթացքին բազմաթիւ թերթեր պոկուած են անկէ: Ծաւալը՝ 21,5 x 30,5 սմ.: Կը պահուի Հալէպի հայ կաթողիկ առաջնորդարանի դիւանատան մէջ:

թիւնը հրատարակութեան կու տանք նոյնութեամբ, առանց որեւէ միջամտութեան, հաւատարիմ մնալով հեղինակի ոճին ու բառամթերքին:

Ժամանակագրական բնոյթի այս գրառումները կ'ընդգրկեն տարբեր վայրերէ հասած լուրեր եւ ականատեսի ու ականջալուրի վկայութիւններ, որոնց մէկ մասին անմիջական մասնակիցը կամ ականատեսը եղած է ան:

Ժամանակագրութեան մէջ ներկայացուած դէպքերը ունին աշխարհագրական բաւական ընդարձակ տարածք, թէեւ անոնց հիմնական թատերաբեմը Հալէպն է, բայց կան նաեւ տեղեկութիւններ Կոստանդնուպոլսէն, Սիսէն, Պէյրութէն, Ալյիթապէն, Եւրոպական երկիրներէ եւ այլ վայրերէ:

Ձեռատետրի գրառումները միշտ չէ, որ տրուած են ժամանակագրական յաջորդականութեամբ. որոշ նիւթեր արձանագրուած են խառնիխառն. նման գլուխներ հրատարակութեան տուած ենք նոյնութեամբ, առանց մասնատելու եւ ժամանակագրական կարգով դասաւորելու. իսկ անոնք որոնք առանձին վերնագրով տուած են որոշ տարուայ մը դէպքերը, ապա ձեռատետրի զանազան էջերէն հաւաքած ու մէկտեղած ենք զանոնք եւ դասաւորած ժամանակագրական կարգով:

Ժամանակագրական բնոյթի այս նիւթերէն բացի, ձեռատետրէն քաղած ենք նաեւ պատմական որոշ հետաքրքրութիւն ներկայացնող երկու այլ գրառումներ եւս. առաջինը՝ «Գործակալութիւնք իմ 1817» վերնագրով եւ նոյն թուականին վերաբերող իր աշխատանքներու ամփոփ պատկերը, որմէ վերցուցած ենք ընդհանրական հետաքրքրութիւն ներկայացնող բաժիններ, զանց առնելով այն մասերը, որոնք կը վերաբերին իր նիւթական գործառնութիւններուն, զանազաններու նշանտուր-պսակներուն եւ նմանօրինակ դէպքերու. երկրորդը՝ «Պատմութիւն հալածանաց յունաց ի Բերիա 1818» խորագրով գրառումը, որ թէեւ կը խօսի Հալէպի յոյներուն մասին, բայց այնտեղ կան նաեւ տեղւոյն հայութեան վերաբերող բազմաթիւ հետաքրքրական յիշատակութիւններ:

Քիւբէլեանի այս գրառումները արժէք կը ստանան մանաւանդ անով, որ իր ընդգրկած ժամանակահատուածէն հալէպահայութեան մասին պատմական այլ յուշարձաններ գրեթէ չեն հասած մեզի, եւ հայկական կարեւոր այդ գաղթօճախի ժԹ. դարասկզբի պատմութիւնը ընդհանրապէս կը մնայ քիչ ծանօթ:

Հրատարակուող ժամանակագրութեան պատմական արժէքին ու բերած նորութիւններուն մասին տանք օրինակ մը միայն.

Բաբգէն Աթոռակից կաթողիկոս Կիւլեսէրեան, չորս տարբեր աղբիւրներու վրայ հիմնուելով, Կիլիկիոյ Կիրակոս Ա. Մեծն Աջապահեան կաթողիկոսի մահը հրահանգող Սուլթան Մահմուտ Բ.ի հրովարտակի ստացման եւ Կաթողիկոսի ձերբակալման քանի մը հաւանական թուականներ նշած է, բայց չէ կրցած

հասնիլ վերջնական արդիւնքի². մինչդեռ հոս հրատարակուող ժամանակագրութեան մէջ այդ թուականը տրուած է շատ յստակ՝ Յունուար 1819:

Հետաքրքրական ու եզակի են նաեւ հալէպահայութեան թուաքանակի մասին Քիւբէլեանի արձանագրած թիւերը, որոնք հիմնուած են իր իսկ կատարած մարդահամարի տուեալներուն վրայ: Նոյնքան հետաքրքրական են պետական վերնախաւի շահատակութիւններուն եւ քրիստոնեայ համայնքներու հանդէպ անոնց կատարած և յաճախակիօրէն ու ամէն առիթով կրկնուած կողոպուտներուն նկարագրութիւնները:

Քիւբէլեան իր գրառումներուն մէջ եղած է բծախնդիր, յաճախ, երբ թիւ մը կամ տեղեկութիւն մը չէ կրցած ունենալ իր տրամագրութեան տակ, ապա ձեռատետրին մէջ անոր տեղը ձգած է դատարկ՝ ապագային ամբողջացնելու նպատակով:

Կը յուանք, որ առաջին անգամ գիտական շրջանառութեան մէջ դրուած այս նիւթերը կը նպաստեն արեւմտահայութեան ու մանաւանդ հալէպահայութեան որոշ ժամանակահատուածի մը պատմութիւնն ու եկեղեցական կեանքը աւելի խոր ու համակողմանիօրէն ճանչնալու եւ ուսումնասիրելու:

Ժամանակագրութիւնը հրատարակութեան կու տանք նոյնութեամբ, առանց որեւէ միջամտութեան: Աւելցուցած ենք կէտադրական նշաններ միայն, զորս շատ քիչ գործածած է հեղինակը. բացած ենք նաեւ յապաւումները, որոնք այնքան բազմաթիւ են: Մեր յաւելումները առած ենք անկիւնաւոր փակագիծերու մէջ՝ [], իսկ ձեռատետրի էջահամարները երկու գծի՝ | | մէջ: «Խ» նախդիրէն առաջ դրուած ապաթարցները անտեսած ենք եւ զեղշած:

Հեղինակի կենսագրութիւնն ու գործերուն ցուցակը տալ աւելորդ նկատեցինք, որովհետեւ այլ առիթներով ըրած ենք այդ մէկը իր գործերէն մեր կատարած մէկէ աւելի հրապարակումներու ժամանակ³, միայն ըսենք, որ հրատար-

² Բարզէն Ա. Աթոռակից կաթողիկոս, Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ (1441-էն մինչեւ մեր օրերը), Անթիլիաս, տպարան Դպրեվանոց, 1939, էջ 547-552:

³ Հալէպի 1819-1820 թուականներու համաժողովրդական ապստամբութեան իր արաբերէն եւ մասամբ հայերէն օրագրութիւնը արաբերէն առանձին հատորով Պետրոս Արք. Միւրթեանի համահեղինակութեամբ հրատարակած ենք հետեւեալ վերնագրով՝ ثورة الحلبيين على الوالي خورشيد باشا العثماني (1820-1819) يوميات المطران أبراهام كويليان (Հալէպցիներու ապստամբութիւնը նահանգապետ խորշիտ փաշայի դէմ (1819-1820) – Աբրահամ Արք. Քիւբէլեանի օրագրութիւնը, مهران ميناسيان بطرس مرایاتي ومهران ميناسيان, Հալէպ, 2008, 240+8 էջ, իսկ չափածոյ գործերէն հրատարակած ենք երեւ անգամ. Ա. «Ողբ ի վերայ Բերիա փառաբանին», Հասկ հայագիտական տարեգիրք, Անթիլիաս, նոր շրջան, Թ., 1997-2001, էջ 417-421: Բ. «Երկու անտիպ ներքող ձօնուած Կիլիկիոյ Կիրակոս Ա. Մեծն եւ Եփրեմ Բ. Աշապահեան կաթողիկոսներուն», Հասկ հայագիտական տարեգիրք, նոր շրջան, Թ., 2002-2006, էջ 219-232: Գ. «Աբրահամ Արք. Քիւբէլեան-Եկէնեանի զոյգ բանաստեղծութիւնները, նուի-

րակուող ժամանակագրութեան շրջանին, մինչեւ 1825, ան կը գտնուէր Հալէպ, իսկ անկէ ետք, մինչեւ 1831 Լիբանանի Զմմառու հայ կաթողիկ վանքը: Աւելցնենք նաեւ, որ հոն, ուր հեղինակը պատահած դէպքի մը վայրը չէ նշած, ընդհանրապէս ան նկատի ունեցած է Հալէպ քաղաքը:

Արժէ յիշել նաեւ, որ հեղինակը, հաւատարիմ ժամանակի հայ կաթողիկ կղերի սովորութեան, «ուղղափառ» բառով կը հասկնայ միայն կաթողիկները, իսկ «հերետիկոս» եւ «հերձուածող» բառերով ոչ կաթողիկները:

Տողատակերուն տուած ենք ամփոփ ծանօթագրութիւններ, մանաւանդ արաբերէն ու թրքերէն բառերու եւ եզրերու բացատրութիւններ:

|թերթ 21ա| Իրբ ազգի

Եկն թուրք Կոստանդնուպօլսոյ՝ ծանօթութիւն ամբաստանութեան հերետիկոսաց. 1816, Դեկտեմբեր 13:

Գրեաց թուրք խոնայ Յակոբեան Կուրենլի առ Մաթէոս աղայ վասն ազգին. 1816, Դեկտեմբեր 28:

Առին վկայական մեր ազգն յայլոց ազգաց՝ արդարացուցիչ յամբաստանութեանց հերետիկոսաց, 1817, Յունիսար 1:

Թագեալ վէֆիլն⁴, զի ոչ կարէր վնարել զպարտս ազգին. եւ ոչ ոք ի մեծամեծաց կամի կառավարել զազգն, [1817], Յունիսար 11:

Ժողովեցան ի գիշերի մեծամեծք ազգին եւ հանին զհաշիւն եւ ետուն ժողովել Յովսէփ Թէրուզին զտոյժն⁵:

Բաժանեցան ազգն ի կողմանէ հաշուին, զի փոքունք ո՛չ կամեցան զհետ երթալ մեծամեծաց, զի անհաւասարութիւն արդարութեան կայր ի բաշխոյմն յոյժ յոյժ, եւ բազմաց բազում ծանրութիւն լինէր, եւ ամբաստան եղեն տէրութեան ընդդէմ պարապներուն⁶:

րուած Հալէպի 1813ի ժողովրդական ապստամբութեան», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, Պէյրութ, Լ., 2010, էջ 395-408:

Իսկ Պետրոս Մ. Վրդ. Միրաբեանի եւ մեր «Հալէպի հայ կաթողիկէ դպրոցները 19րդ դարուն սկիզբը» յօդուածը մեծ մասամբ հիմնուած է այս ձեռատետրի տուեալներուն վրայ (տես՝ *Աւետիք*, Պէյրութ, նոր շրջան, 54րդ տարի, թիւ 1-3, Յունուար-Մարտ 1986, էջ 78-82 եւ թիւ 4-6, էջ 149-157):

⁴ Արաբերէն՝ փոխանորդ. ֆրիստոնեայ համայնքներու ներկայացուցիչը պետական իշխանութիւններու մօտ, որ տուրֆերու գանձում կը կատարէր համայնքի անդամներէն ու կը յանձնէր պետութեան:

⁵ Նկատի ունի այն գումարը, որ իշխանութիւններու կողմէ կը գանձուէր ժողովուրդէն անհիմն ու անարդար «մեղք»ի համար: Աւելի վար կը գործածէ բառին արաբերէն տարբերակը՝ «ներիմա»:

⁶ «Պարա՛պ»՝ հրովարտակ (արաբերէն): Հոս նկատի ունի սուրբանական «պարա՛պ»՝ հրովարտակ ստացած օսմանեան կայսրութեան ֆրիստոնեաներու այն խաւը, որ յիշեալ

Յետ երկուց ատուց փետր/ար 6 սադրանփութեամբ հերետիկոսաց պաշարեցան տունի քահանայից ուղղափառաց եւ բանտեցան ի մերոց Տէր Գրիգոր⁷ եւ ի մատոնեաց Տէր Նասրալլա⁸ եւ յասորոց Տէր Գաբրիէլ Շէհնէ:

Եկեն թուղթ մեծամեծաց ազգի ի Կոստանդնուպօլսոյ լինել աներկուն յերեսաց հերետիկոսաց եւ մի՛ երկնչիլ. [1817, Փետր/ար] 12:

Կալան զքահանայս յունաց ի տանց հարկանելով, զի պատարագէին ի տունս, եւ չորս օր ի բանտ մնացին, եւ եղեւ տուգանի ի վերայ այդր ինն հազար դահեկան, եւ մեր ազգ հանեցան տալ յայդմանէ զչորորդ մասն, [1817], Փետր/ար 13:

Եկն թուղթ ի Կիրակոս Պատրիարզէն⁹ հերետիկոսաց յորդոր սիրոյ եւ սպառնալիք մարմնաւորք անհնազանդից, [1817], Մարտ:

Եկեն ֆերմանի վեց հերետիկոսաց՝ շտալ ընդունաւեայ անուամբ օտարականի գտոյծս. եւ մնացեալ ֆերմանի վասն այլոց իրաց:

Թուֆենեֆի պաշին¹⁰ դարձոյց զԱնտոն Ֆարայ հին վեֆին եւ ժողովեաց զմնացեալ տոյժն ի փոքունց մեծամեծ վնասոք եւ տառապանօք:

Մեծաւորն նզովեաց զվեֆին մեծ նզովիւք վասն զի զրպարտեաց զմեծաւոր արարել զանիրաւ տեֆթար¹¹, աղաչեցաւ զմեծաւորն լուծանել զվեֆին եւ արձակեաց դնելով զպաշխարումն:

հրովարտակին շնորհի կ'ունենար առանձնաշնորհեալ դիրք ու զերծ կը մնար համայնքը պատուհասած անարդար տուրքերու մասնակցելէ, բան մը, որ յանախ կը յարուցէր նոյն համայնքի անդամներու եւ հոգեւոր պետերու արդար դժգոհութիւնը: Իրենց վաճառականական գործառնութիւններուն մէջ նոյնիսկ անոնք կ'ունենային առանձնաշնորհեալ դիրք եւ նուազ տուրք կը վճառէին, քան միւս վաճառականները: Քիրէլեան նոյն բարը, աւելի վար, պիտի գրէ նաեւ «պեռաթ» եւ «պեռաթնի» ձեւերով:

⁷ Նկատի ունի Հալէպի հայ կաթողիկ համայնքի մեծաւոր՝ Գրիգոր Խոտայ վարդապետը: Ան անդամակցած է Անտոնեան միաբանութեան եւ կուսակրօն քահանայ ձեռնադրուած 1798-ին: Աւելի ետք, 1828-ին, հայ կաթողիկներու դէմ շղթայագերծուած հալածանքներու շրջանին, սուլթանական հրովարտակով արտոնուած է Երուսալէմ: Մահացած է Հալէպ, 1836-ին (**Միւրաթեան-Միմասեան, Հալէպցիներու ապստամբութիւնը...**, էջ 135):

⁸ Բնիկ հալէպցի Տէր Նասրալլա Ալուայ, որ 1809-ին իր եղբօր՝ Տէր Շոմրալլայի հետ ընդօրինակած է *کتاب مختصر الشريعة* խորագիրով արաբերէն ձեռագիր մը (**Paul Sbath, Bibliothèque de Manuscrits Paul Sbath, Բ.**, Գահիրէ, 1928, էջ 26): Ալուայ գերդաստանը կը սեռի ծագումով պարսկահայ հալէպցի Արոսիներու գերդաստանէն:

⁹ Նկատի ունի Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կիրակոս Ա. կաթողիկոս Աջապահեանը, Մեծն անուանեալ (1797-1822): Շինարար կաթողիկոս, որ նորոգած է մայրավանքի Սբ. Սոփիա եկեղեցին, պարսպապատած է վանքը, կառուցած է նոր եկեղեցի, եւ այլն: Թունաւորումով սպաննուած է Գօզան Օղլիներէն: Իր մասին մանրամասն տես **Քարգէն Ա. Աթոռ. կաթողիկոս, Պատմութիւն կաթողիկոսաց...**, էջ 541-592:

¹⁰ *Թուֆենեֆ* կամ *թիւֆենեֆ*. քրէրէն՝ հրացան, նի՝ քրէրէնի մէջ արհեստ ցոյց տուող մասնիկ, պաշի՝ մեծաւոր, գլխաւոր, հետեւաբար թիւֆենեֆի պաշի՝ հրացանակիր զինուորներու մեծաւոր: Թիւֆենեֆները օսմանեան բանակի առանձին զօրաբաժիններէն էին: Յիշեալ թուականին Հալէպի թիւֆենեֆի պաշին կը կոչուէր Սարը Չիշմէ:

եղև ժողով ազգի, եւ գլուխ նորա Հաննայ Չելեպի Պալիթ, եւ եղև կարգադրութիւն հիսապի¹² եւ տուժից, ոչ հաւանեցան այնմ կարգադրութեան, եւ ոմանք պաշտպանեալ եղեն առ մեծամեծս քաղաքի:

Մուհասելն¹³ ստիպեաց առնուլ զիր դրամն, եւ ի սարայն¹⁴ կալան զհերետիկոս քահանայս վասն մնացեալ դրամոց, եւ մեր մեծաւոր գնաց ի տուն մուհասելին՝ ժողովել յազգէ եւ կալեալ եղև միումն ի պաշտպանելոյն, իսկ պաշտպանող նորա զայրացաւ եւ խօսեցաւ ընդ մուսալիմին¹⁵ առնուլ ի հայոց զվեց հազար դահեկան, զոր շնորհեալ էր հայոց ճէլալուպին փաշայ¹⁶ ի տուգանաց անցելոց՝ յերթալ ի Բերիոյ:

Լոր եղև, թէ փախեալ մեծաւորն ի Բերիոյ, եւ կալեալ եղին ոմանք եւ եղան ի շղթայս, սկսան ժողովել զտուգանս եւ թողին քահանայից ժողովել զերկու հազար երկու հարիւր յապատամբելոց անտի, եւ գնացին ամենայն քահանայք ի միասին ի տունս նոցա՝ աղաչելով եւ թախանձելով ժողովեցին զրեթէ 2100 դռուշ:

Կնքեցին ոմանք յազգէ ի թեմեսուկ¹⁷ 4000, եւ կնքեցաւ տուն նոցա, զի ո՛չ վնարեցաւ վաղվաղակի:

¹¹ Տեֆթար կամ տեֆթէր, արաբերէն՝ տետրակ, տումար: Հոս նկատի ունի քրիստոնէայ (եւ հրեայ) համայնքներուն կողմէ պետութեան վճարուելիք ոչ իսլամներու յատուկ «խարան»ի տուրքի հաւաքման համար պատրաստուած յատուկ տումարը: Պետութեան առջև համայնք միասնաբար պատասխանատու կ'ըլլար իր անդամներու վնարելիք տուրքին: Անոր մեծաւորները իրենց համայնքակիցները կը բաժնէին երեք խումբի, ըստ անոնց նիւթական կարողութեան ու գանձումները կ'ընէին համաձայն այդ դասակարգումին: Այսպիսի բաժանումն ու տուրքերու գանձման եղանակը յաճախ վէճերու առիթ կու տար համայնքի գաւակներուն մէջ:

¹² Արաբերէն՝ հաշի:

¹³ Արաբերէն՝ հարկահաւաք, հաւաքիչ:

¹⁴ Արաբերէն՝ պալատ, ապարանք, մեծ տուն, նաեւ՝ կառավարչատուն:

¹⁵ Կամ մուղասալլէմ. պետական այն պաշտօնեան, որ կը ստանձնէր նահանգի մը իշխանութիւնը, մինչեւ նորանշանակ նահանգապետին ժամանումը: Ան քաղաք կը դրկուէր կամ նորանշանակ նահանգապետին կողմէ, կամ՝ նոյն քաղաքի մեծամեծներէն մէկը կ'ըլլար ու կը նշանակուէր նահանգապետէն եւ կամ՝ կը նշանակուէր ուղղակի սուլթանական պալատէն: Նոր նահանգապետի ժամանումէն ետք մուղասալլէմը կը վարէր փոխ նահանգապետի պաշտօն ու կը փոխարինէր զայն, երբ ան բացակայէր քաղաքէն:

¹⁶ Ճապպար Զատէ Մուհամմէտ Ճելալուտտին փաշա, բնիկ պոզաուլցի: Եղած է նահանգապետ՝ Սերաստիոյ, Տիարպէրիի, Կարնոյ, Ատանայի, եւ այլնի, իսկ 1812-1813՝ Հալեպի: Այս միջոցին ան սպաննած է ենիչէիներու 18 մեծաւորներ, որոնք պատուհասած էին քաղաքը: Եղած է բռնատէր ու շարագործ, այն աստիճան որ բազմաթիւ հալէպցիներ իրմէ փախչելով լիւթ են քաղաքը ու ապաստանած այլուր: Իր Հալեպ հասնելէն առաջ, տեղոյն ենիչէիները լսելով իր ժամանման մասին, որպէս նախազգուշական քայլ, իրենց հարստութիւնը պահ դրած են տեղոյն երոպացի վաճառականներուն մօտ: Մահացած է 1846-ին (Միւրաթեան-Մինասեան, Հալէպցիներու ապստամբութիւնը..., էջ 113):

¹⁷ Արաբերէն՝ մուրհակ:

Պահեցան ֆահանայֆ յերկիւղէ ֆանի ինչ ատուս ի տունս աշխարհակա-
նաց:

Փողովեցաւ դրամն մեծաւ տուգանօֆ, եւ ոմանֆ եղեն հերետիկոսֆ:

|22բ| Գործակալութիւնֆ իմ 1817

Գաղարեցուցաֆ զդպրատուն ներսի ֆաղաֆի՝ ըստ հրամանի մեծատ-
րին. 1817, յուն/ար 1:

Սկսայ թարգմանել զկնոնդակն վասն Եղբայրութեան Մտին Յիսուսի.
1817, յուն/ար 2:

Սկսայ ուսուցանել զարապերէն պատրի Լուիսին. յուն/արի 8:

Ետու զթուղթ հիսապին պսակին տղին Անտոն Սայեղին եւ սկսայ ըն-
թեռնուլ զսարֆն¹⁸. [1817, Յուն/արի] 22:

Ետու Տէր Մանէլի¹⁹ 24 պատարագ 35.5 [ղոուշի] փոխանակ զրոց, զոր
էաւ յինէն. յուն/ար 25:

Գնեցի զիրս ֆոանսիզ 60 դոուշ:

Թարգմանեցի Տօնաթօյի զթուղթ յիտալերէ[ն] յարաբացոց:

Ասացի տօնել զաւետիսն ի շորեֆշաբթի յարութեան, յետոյ դարձեալ
ասել շաօնել, զի միայն ասորիֆ այնպէս արարին:

Եկն ոմն՝ առնուլ յԱնթապ զհալածելն վասն ուղղափառութեան զԳաբ-
րիէլ, եւ շրողի երթալ, ինդրելով յեկողէն հոնեթ²⁰, եւ ուխտ թէ յԱնթապ յայսմ
հետէ ո՛չ լինիցի կոխ ընդ ուղղափառաց, եւ ով ոֆ բանայ զայն վէն, պար-
տական լինիցի ուխտին²¹:

Գրեցի կանոն վասն ֆահանայից եւ վասն ազգի ի սկզբան մեծատու-
թեան Տեառն Գրիգորի:

Գրեցի կանոն Կուսանաց Եղբայրութեան մերոյ ազգի:

Որոշեցի զթիւ ուղղափառաց եւ հերետիկոսաց. ուղղափառֆ եղեն 714
եւ հերետիկոսֆ 1134:

¹⁸ Արաբերէն՝ ֆերականութիւն:

¹⁹ Նկատի ունի Հալէպի հայ կաթողիկ համայնքի ֆահանսաներէն Տէր Մանուէլ Զատիֆեանը,
որ աւելի ետֆ կոչուած է Տէր Գրիգոր: Քահանայ ձեռնադրուած է 1814-ին ու վախճանած՝
1831-ին: Հալէպի մէջ իր սեփական երկոմուկէս բնակարանները կտակած է Զմմառու Վան-
ֆին: Մտերիմներէն էր Քիւրէլեանի, որ յանախ յիշած է զայն իր ձեռատետրին մէջ, մանա-
ւանդ որ անոնֆ վաճառականական գործառնութիւններ ալ ունեցած են իրարու հետ (**Մի-
րաբեան-Մինասեան, Հալէպցիներու ապստամբութիւնը...**, էջ 135):

²⁰ Արաբերէն՝ փաստ, ստացական, հոս՝ խոստումնագիր: Աւելի վար պիտի գործածուի
մուրհակ, պաշտօնական փաստաթուղթ իմաստով:

²¹ Քիւրէլեան 1817-ին նոյն Գաբրիէլին գրած է նամակ մը ու այդ առիթով ձգած է այսպիսի
յիշատակութիւն. «Թուղթ Գաբրիէլի յԱնթապ միսիթարել վասն փորձանաց, զոր կրեաց ի
հերետիկոսաց» (ձեռատետրը, թերթ 94բ):

|20բ| Դիպուածք 1817

Դորդեցոյցին հանդիսիւ եղանակել յովի ճամբին²² յայսմ ատուր ի մինարէն, զի յիրաբանչիւր օր ծախսի առ այն 36 դրուշ:

Առաքեաց ոմն տանիկ ի Կոստանդնուպօլսոյ՝ շինել զպօղոտայս Բերիոյ իւր ծախսով ի տանէ Ֆալահին, եւ առաքեաց 500 ֆակ²³, եւ յանձնեալ ամեն փալիոզ²⁴ Անգղիոյ գլեկար պողոտայ նորոզ շինեաց, զի գթեաց երկվար նոցա ի ճանապարհի:

Տէր Միխայէլ²⁵ որդի մեծի Տէր Միխայէլի արաբկերցոյ, սկսաւ առնել զֆրիստոննէական վարդապետութիւն ըստ հերետիկոսաց սկզբանց հայերէն եւ արաբերէն:

Եկին ոմանք ի Կոստանդնուպօլսոյ օրթայֆ²⁶ ենկչերիֆ²⁷ պաշտպանել ֆաղաֆն ի կողմանէ թագաւորին, եւ ունի իշխանութիւն ապաստան լինելոյ այլոց:

Եղեւ պատուէր ի դֆսէ, զի ի կիրակես եւ ի շաբաթու եւեթ ելցեն կանայք միայն ի պարտէզս, իսկ արք յերկուշաբաթի:

Մեծաւորն Տէր Նիկողայոս Նահասեան նեղացեալ յոյժ յանկարգութենէ ազգին, երդուաւ ոչ ես լինել մեծաւոր, իջեալ ի մեծաւորութենէ առաջի վկայից:

Վիրաւորեցին կանայք զմիմիանս ի պարտէզի կոռով, եւ եղեւ հրաման չելանել յայնմ հետէ կանանց ի պարտէզ:

Գնաց եպիսկոպոսն յունաց հերձուածօղ ի Կոստանդնուպօլիս՝ կոչեցեալ ի պատրիարզէն:

Եղեւ հրաման ի դատաւորէ ամենայնի, որ զգեցեալ է զկապուկ, հանել, եւ ամենայն ֆահանայք Բերիոյ հանին, բաց ի մառոնեաց, որոց պաշտպանեաց կոնսոյն ֆոանսիզոյ:

Եկն Սիմոն եպիսկոպոս²⁸, յողջոյն գնացին ֆահանայք ուղղափառաց, եւ կշտամբեաց զնոսա, եւ ասէ բերեալ կոնդակ ի Կոստանդնուպօլիս:

²² Թրքերէն ուլու՝ մեծ, ճամբ՝ մզկիթ:

²³ Քոստիլը դրամական միաւոր մըն էր, որուն արժէքը կը փոխուէր ըստ վայրի ու ժամանակի: Հալէպի մէջ ան կ'արժէր 500 դրուշ:

²⁴ Հիպատոս:

²⁵ Տէ՛ս Արտաազդ արք. Սիւրմէան, Պատմութիւն Հալէպի հայոց (Քննական) 1355-1908, Գ., Փարիզ, տպարան Արաֆ, 1950, էջ 765 (1822), 770 (1838) եւ այլն, ուր յիշած է նոյն ժամանակաշրջանէն Տէր Միխայէլ անունով ֆահանայ (ֆահանանէ՛ր) մը:

²⁶ Օրթա կամ օրթու, օրտու՝ պարսկերէնէ փոխառեալ թրքերէն, որ սկզբնապէս նշանակած է զօրանոց, ապա ստացած է զօրագունդ իմաստը, ինչպէս հոս: Հալէպի արաբերէն բարբառին մէջ այժմ կը գործածուի շարագործներու խումբի իմաստով:

²⁷ Նկատի ունի ենիչերիներու գունդը: Աւելի վար նոյն բառը պիտի գործածէ «ենիչերիֆ» եւ «ենիկնարիս» ձեւերով:

Դարձա՛մ ի դատուխս²⁹ միջնորդութեամբ խավանայ³⁰ Նահում Հասունի³¹:

Եկեն թուղթ՛ ի պատրիարգէն Ստյ՝ սպառնալեաց եւ անձկութեան ազատութեան ուղղափառ ֆահանայից, եւ մեր ֆահանայֆ գրեցին թուղթս խոնայ Նասրի Տելլալին ի Կոստանդնուպօլիս. 1818:

Մեռաւ խոնայ Պետի Անէմի, եւ երդամբ սպառնացաւ ամսորել զՏէր Քերովբէ³², եւ եղեւ մահն նորա յետ երից ատուրց, եւ ունէր պարտս առ ֆահաւալեսա 1200 ֆակ, եւ ջնջեցաւ ամենայն, եւ այս այր անագին թջնամի էր ուղղափառաց եւ պաշտպան հերետիկոսաց. Օգոստոս:

Եկն թուղթ ի Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարգէն, զի հաւասար տումար արացեն հերետիկոսֆ եւ ուղղափառֆ, զի հերետիկոսֆ տային միայն զշորորդ մասն տուգանաց եւ ասէին. որ ո՛ք կամի շտալ ինչ, զնասցէ աղօթել յեկեղեցիս նոցա:

Եկն խաթ շերիֆ³³ յունաց՝ շմնալ ո՛ք, որ ո՛չ աղօթէ ընդ իւր եպիսկոպոսի, եւ որ տուն պատարագ եղիցի, կործանեսցի հիմնովին ամենեւին:

Եկն ֆերման՝ ունել եւ սպանանել զպատրիարգ Ստյ՝ իբրեւ ապստամբութիւն աննէ ընդ Քօզան Օղլիին³⁴. 1819, յուն/ար:

Յարեան ֆաղաֆացիֆ ընդդէմ փաշայի, եւ մնաց մուհեսէրէ³⁵ 100 օր:

²⁸ Բնիկ բալուեցի, առաջնորդ Հալէպի՝ 1794-1818: Վարդապետական գաւազան ստացած է հաւանաբար 1773-ին: Ունի անտիպ տաղ մը՝ «Քան առ Որդին միածին, յօրինեալ ի Սիմէոն վարդապետէ Բալվըցոյ» խորագիրով, իսկ իր աշակերտը՝ Յովհան Դպիր Եղեսացին ունի իրեն ձօնուած կրկին անտիպ այլ տաղ մը՝ «Գովասանական ոտանատր առ հոգեւոր ծնօղն իմ սրբասուն Սիմէոն Արեւիկոսկոպոսն» (Մեսրոպ Վրդ. Քէլիշեան, *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Ձմմառի վանքի մատենադարանին*, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1964, ձեռ. 157, թերթ 137ա-138բ եւ 107բ-109ա):

²⁹ Հաւանաբար ըսել կ'ուզէ «հատուշս»՝ բակով տուններ, բնակարաններ:

³⁰ Պարսերէնէ փոխառեալ արաբերէն պատուանուն՝ մեծատր, իմաստուն, վաճառական, տանտուէր իմաստներով: Գործածուած է իսլամական աշխարհի ոչ իսլամ (քրիստոնէայ եւ հրեայ) տղամարդոց համար:

³¹ Հալէպի հայ կաթողիկ համայնքի ծանօթ դէմբերէն: Հայրն է արաբագիր հայ մեծանուն բանաստեղծ, խմբագիր եւ ֆաղաֆական գործիչ Ռըզալլահ Հասունի (Հալէպ, 1825 - Լոնտոն, 1880):

³² Նոյնինքն այս ժամանակագրութեան հեղինակը՝ Աբրահամ Արք. Քիւրէլեան, որուն ասագանի անունը եղած է Աբրահամ, 1809-ին կոստանդնուպոս ֆահանայ ձեռնադրուելով ստացած է Քերովբէ անունը, իսկ 1823-ին եպիսկոպոս ձեռնադրուելով՝ վերադարձած է ասագանի անունին:

³³ Կայսերական հրովարտակ:

³⁴ Քօզան Օղլի կամ Քօզանեանֆ, Դօզանեանֆ Կիլիկիա տեղակայուած ըմբոստ եւ շարագործ ձորապետներ: Կիլիկիոյ Եփրեմ Ա. Աշապահեան կաթողիկոս զիրենք կոչած է «մարդադէմ գազաններ», որոնք պատուհաս եղած են Կիլիկիոյ Սբ. Աթոռին (Քարգէն Ա. Աթոռակից կաթողիկոս, *Պատմութիւն կաթողիկոսաց...*, էջ 505):

³⁵ *Մուհեսէրէ* կամ *մուհասարա*, արաբերէն՝ պաշարում: Ակնարկութիւնը կ'երթայ Օսմանեան կառավարութեան դէմ հալէպցիներու հարիւրմէկօրեայ ժողովրդական ապստամբութեան (11/23 Հոկտեմբեր 1819 – 19/31 Յունուար 1820), խորշիտ փաշայի նահանգապետութեան

Յարեան անթափացիք ընդդէմ փաշայի, եւ եղեւ անագին պատերազմ մինչեւ ի վեց ամիս, եւ յետոյ թագաւորն գրեաց փաշային՝ չուել յԱնթապայ, եթէ ո՛չ հասցէ զգլուխ նորա, յետ ուրն ամսաց պատերազմի եղեւ հաշտութիւն:

Ի Հիւմա³⁶ եղեւ պատերազմ ընդ արաբացոց, եւ անկան ի ֆաղաֆացոց 6000:

[26ա] Գիպուածք 1817

Արաբացիք հարին զմասն ինչ ի կարաւանէ Բաբելովնի եւ առին զոյս զին նոցա աւելի քան 200000 դահեկան, Փետր/չարի 20:

Եկն ֆերման, թէ թերհիւման³⁷ ֆոանկաց մի՛ կարող լինիցեն ունել զաւիրս ստացուած, եւ որդիք ֆոանկաց, որ ծնանին յարեւելեան մօտէն, տայցեն խարն³⁸:

Գրեցին եւ թուեցին զամենայն արու ֆրիստոնեայ ի տասնամենի, եւ ի վեր, եւ էր թիւ ազգաց.

հայոց 2101, յունաց, ասորոց, մատոնեաց ³⁹:

Եկն ոմն եպիսկոպոս հայոց, երբ ֆերման՝ առնուլ զմասն եկեղեցոյն մատոնեաց՝ պատճառանօք, թէ վարձս ունին իւղ առնուլ ի մատոնեաց ամի ամի, եւ փաշայն շընկալաւ զդատն հայոց, զի ի նմին ամի զնոյն դատ արարին հայք, եւ ծախ[ս]եցին մատոնիք 100 ֆակ, եւ առաֆեցին հայք բերել զպատրիարզն Սոյ, որ թափառական շրջի ի ֆաղաֆս յերեսաց Քօզան Օղլինի, զոր թագաւորն կամի սպանանել:

Եղեւ դատաստան հայոց հերետիկոսաց եւ մատոնեաց՝ առնուլ զմասն եկեղեցոյն մատոնեաց, եւ փաշայն եղեւ ի կողմն մատոնեաց եւ բարկացաւ հայոց եւ սպառնացաւ նոցա, եւ անարգեցան⁴⁰:

շրջանին, որ պաշարած էր ֆաղաֆը ու անխնայ ուրբակոծելով ննչած էր շարժումը, որուն ընթացքին ֆաղաֆացիք տուած են 3-4 հազար նահատակ, իսկ բանակէն ինկած է մօտաւորապէս 1500 զինուոր: Փաշան ֆաղաֆին վրայ արձակած է 25-31 հազար ռումբ:

³⁶ Նկատի ունի Սուրիոյ պատմական Համա ֆաղաֆը, որ կը գտնուի Հալէպէն հարաւ արեւմուտք:

³⁷ Արաբերէն՝ թարգմանիչ: Նկատի ունի հիւպատոսարաններու թարգմանիչները, որոնք ընդհանրապէս ֆրիստոնեաներ կամ հրեաներ կ'ըլլային եւ իրենց պաշտօնին շնորհիւ կը ստանային որոշ առանձնաշնորհումներ, ինչպէս օրինակ՝ զերծ կը կացուցուէին տուրք վճարելէ եւ կ'ունենային դիւանագիտական անձեռնմխելիութիւն: 1793-ին Հալէպի թարգմաններուն թիւը գնահատուած է 1500-ով: Քննութենէ մը ետք պարզուած է, որ անոնցմէ վեցը միայն իսկական թարգմաններ էին, իսկ մնացեալները այդ կոչումը ստացած էին կաշտոնով: Աւելի ետք, այս վերջիններէն գանձուած է երկար տարիներու իրենց հետնեալ պարտքերը՝ տասը հազար օսմ. ոսկի, որմէ խուսափած էին իրենց առանձնաշնորհեալ դիրքին շնորհիւ (الأب فردينان توتل اليسوعي, وثائق تاريخية عن حلب), Գ., Պէյրութ, 1950, էջ 22):

³⁸ Կամ *խարան*՝ ֆրիստոնեաներէն ու հրեաներէն գանձուող տարեկան գլխահարկ:

³⁹ Թիւերուն տեղերը պարսպ ձգուած են:

[21ա] Յամին 1818

Եղեն Բոնապարտ⁴¹ ամենայն ազգաց՝ Գ. [3] յունաց, Բ. Բ. [երկու երկու] այլոց, մեր ազգի Ֆաթիմալայ Քապլան եւ Յովսէփ Պետրոսեան⁴², խոնայ Յովսէփ Պալիթ կարծէր՝ լաւ եւս լինէր, թէ ոմն հերետիկոս կայցէ:

[24ա] Լուրբ եկեալ այլուստ

Այր ոմն ի մեծամեծաց տանկաց, կարով ի Կոստանդնուպօլիս լուաւ, թէ դոմն Բերիոյ պարտս թողեալ ի վերայ դատաւորին Բերիոյ 2000 ֆաակ, եւ այրն ասէր վեզիրին. «Այս դրամք լաւ եւս լինի, թէ յարժունիս երթիցեն, զի այն ժեղալէտտին դոմն անիրաւեալ է ի Բերիա յոյժ»: Եւ վեզիրն ասէ. «Գրեա՛ թուղթ՝ յայսմ իրի առաջարկել ի թագաւորին»: Եւ յորժամ թագաւորն ընթերցաւ զթուղթն, գրեաց ստորեւ. «Որ զայս թուղթ գրեաց, երթիցէ յաֆսորս»: Եւ եղև այնպէս:

Կամէին առաքել զոմն յաֆսորս ի մեծամեծաց, եւ ո՛չ ոք կարելով պաղատել վասն նորա, կանայք աֆսորելի առնն ազատեցին զտիկիսն սիրելի՝ թագաւորին աղաչել. եւ իբրեւ զայն արար, ել լուկեայն թագաւորն ի սենեկէ անտի՝ հրաման աֆսորել զտիկիսն եւ գլխատել զայրն:

Եղև լուր, թէ փաշայն ունիցի զբացարձակ իշխանութիւն առնելոյ զոր ինչ եւ կամիցի՝ առանց հրամանաց:

Եղև լուր, թէ հան սեֆեր⁴³ ֆոսնկաց եւ մոսկոֆոս ընդդէմ տանկաց:

Եկն լուր, թէ մոսկոֆն եկն յԱֆէն⁴⁴ եւ էսո զայն, եւ Սուլեյման փաշայն փախեալ յերուսաղէմ:

Եղև լուր, թէ երկու Բահանայք՝ Տէր Կարապետ եւ Տէր Տյիմոթէուս աֆսորեալ եղեն ի հերետիկոսաց Տիգրանակերտի, բազում անարգանօք:

⁴⁰ Ակնարկութիւնը կ'երթայ Հալէպի հայ առաքելական համայնքի եւ տեղոյն մատոնիներու միջեւ ծագած վեճին, երբ հայ առաքելական համայնքին կողմէ դիմում եղած է սուլթանական պալատ՝ որ մատոնիներ տարիներէ ի վեր չեն վճարած հայոց սեփականութիւնը եղող մատոնիներու Սբ. Եղիա եկեղեցոյ շէնքի վարձքը՝ տարեկան մէկ կենդիւնար ձէք: Հալէպի մէջ տեսնուած դատը շահած են մատոնիները: Այս դատէն ետք, անոնք յաջողած են սեփականացնել նոյն եկեղեցոյ դրան վրայ գտնուող եւ մինչ այդ հայոց պատկանած խուցը եւս (**Սիրամէան**, *Պատմութիւն Հալէպի...*, էջ 759-761):

⁴¹ Քոնա կամ խոնա, թրքերէն՝ մեծ, պաշ թրքերէն՝ գլուխ, հետեւաբար *քոնապաշի*՝ մեծաւոր, ղեկավար, վայրի մը երեսելին: Քոնապաշիները Բրիտանացի համայնքներու ներկայացուցիչներն էին կառավարութեան մօտ ու կը պաշտպանէին իրենց համայնքներու իրաւունքները, ձեռով մը դառնալով միջնորդներ՝ կառավարութեան ու համայնքի միջեւ:

⁴² Յանախ յիշատակուած է հեղինակի ձեռատետրին մէջ որպէս անոր մտերիմներէն մէկը: Անոնք վաճառականական գործառնութիւններ ալ ունեցած են իրարու հետ, ինչպէս՝ մետաքսի վաճառականութիւն, հիւսուածեղէնի գործ, եւ այլն:

⁴³ Արաբերէն ծագումով թրքերէն՝ պատերազմ:

⁴⁴ Աֆէս՝ պատմական քաղաք Միջերկրականի արեւելեան ափին, Պաղեստինի հիւսիսը:

եղև լուր, թէ Տէր Միքայէլ Մարին ասորի, որ գնայ ի Հոռվմ՝ դիտել զանձն՝ լատին իցէ թէ ասորի, ընկալաւ զպատիւ ի Սբ. Ժողովոյն, զի յանձնարարական թուրքս ունէր ընդ իւր աստի առ այլուստ, եւ այն առ Սբ. Ժողովն, եւ եղև նմա իշխանութիւն պատարագել լատին հանդերձիւք ի տուն Աննելոյի⁴⁵ եւ դնել զգնանապարհ խաչի ի տան Աննելոյի, եւ լինել ներողութեանց, որոյ գան ի քրիստոնէական վարդապետութեան, զոր ունի շինել յեկեղեցին ասորոց:

Լուր եղև, թէ ժողովեցան ամենայն հերձուածող եպիսկոպոսք յունաց՝ ի Կոստանդնուպոլիս ժողով առնել:

Լուր, թէ անհնարին հերձուած եղեալ է ի Կոստանդնուպոլիս՝ ի մէջ արքացոց եւ զոլէնցոց⁴⁶ վասն հաղորդակցութեան ընդ հերեւիկոսաց, եւ իսկապէս զօրացեալ կան հերեւիկոսք:

Լուր եղև, թէ ասորեալ եղեն ի Կոստանդնուպոլսոյ Յակոբ Թնկըր Օղլի⁴⁷ եւ Անտոն Տավուս Օղլի⁴⁸: 1818:

Լուր եղև՝ դարձան ասորեալքն 2000 ֆակով⁴⁹:

Լուր եղև, թէ թագաւորք քրիստոնէից ժողովեցան միաբան ի կառավարութիւն, զի հրամանաւ թագաւորին տանկաց յոյն վարեցին զֆոնանկս ի Յարութենէ⁵⁰ եւ հարին զնոսա եւ խորտակեցին զթագաւորական զարդն

⁴⁵ Աննելօ Տորիքլիօ՝ Սպանիոյ Հալէպի հիպատոսք, որ նախապէս եղած է տեղւոյն Վերետիկի հիպատոսի վաճառականական գործառնութիւններու պատասխանատուն: Հալէպ հաստատուած է 1780ականներուն ու պարապած է վաճառականութեամբ: Մահացած է անդ, 1841-ին (**Միքայէլ-Մինասեան**, *Հալէպցիներու ապստամբութիւնը...*, էջ 167):

⁴⁶ «Աքքացի»ները Միսիթար Աքքահօր յաջորդներն են՝ միսիթարեանները, իսկ զոլէնցիք Հոռվի Ուրբանեան գոլէնի շրջանաւարտները:

⁴⁷ Ամիրա Յակոբ Թնկըր օղլու կամ Թընկըրեան (1755-1835) Կ. Պոլսոյ հայ կաթոլիկ համայնքի մեծաւորներէն, բնիկ անկիւրիացի վաճառական եւ սեղանաւոր: 1818-ին սուլթանի հրահանգով ասորուած է Լիմնոս կղզի: 1827-1831-ին եւս ասորուած է: Ժամանակակից մը անոր 1818-ի ասորին մասին արձանագրած է հետեւեալը. «...յանկարձ ի 14 ամսոյս [Փետրուար 1818] կալան գրեցին Յակոբ աղայն եւ զՏավուտեան Անտոն աղայն... լսելի եղև եւ հաստատեցաւ, թէ հրովարտակն արհունի պարտաւորէ զնոսա առաջնորդ եւ զօրավիզ ազգային շփոթութեան, եւ ի 15 նորին ամսոյ՝ առաքեցին յաֆուրս, զմին ի Բատոս եւ զմիւս յԵրմիայ եւ ան եւ սարսափումն կալաւ զամենեւին...» (**Հ. Եփրեմ Վ. Պօղոսեան**, *Գույումճեան եւ Թընկըրեան գերդաստանները*, Վիեննա, Միսիթարեան տպարան, 1951, էջ 55-56: Նոյն գիրքին մէջ, էջ 44-56, կայ Թընկըրեանի եւ Անտոն Տավուտեանի զոյգ ասորներուն մանրամասն նկարագրութիւնը):

⁴⁸ Անտոն Տավուս Օղլի կամ Տավուտեան՝ Կ. Պոլսոյ հայ կաթոլիկ համայնքի մեծաւորներէն, բնիկ անկիւրիացի սեղանաւոր, որ կ'ապրէր Կ. Պոլիս: Եղած է պետութեան եպարհոսին զլիաւոր դրամատէր: 1818-ին սուլթանի հրամանով ասորուած է Ռոտոս կղզի:

⁴⁹ Ասորեալները Կ. Պոլիս վերադարձած են Հոկտեմբեր 1818-ին (**Պօղոսեան**, *Գույումճեան եւ Թընկըրեան...*, էջ 56):

⁵⁰ Նկատի ունի Երուսաղէմի Սբ. Յարութեան Տանաւրը, որ մեծամասնութեամբ կը պատկանէր հայ, յոյն եւ լատին եկեղեցիներուն:

եկեղեցոյ նոցա, եւ թագաւորք ֆոանկաց խնդրեցին ի տանկաց թագաւորէն՝ թոյլ առնել ֆրիստոնէից ունել զոր կրօն որ կամիցեն ազատօրէն:

Լուր եղեւ, թէ ել միտի⁵¹ վասն ֆթախտտի 32000 դահեկանս վասն շրջակայ տեղեացս:

Լուր եղեւ, թէ պատրիարզն յունաց ետ թագաւորին 18 հազար ֆսակ եւ հինգ հարիւր ֆսակ եւ էառ զգերեզմանն Քրիստոսի ի ձեռաց ֆոանկաց:

ժողով եղեւ ֆրիստոնէայ թագաւորաց, եւ միաբանեցան վասն բազում իրաց, ընդ որս մի՛ ոք ստիպեալ եղիցի յուրանալ կամ պահել զկրօն ինչ, այլ իւրաքանչիւր թողցի յիւր ազատութեան:

Սպանեալ եղեւ երեւելին ընդ ամենայն աշխարհի Գրիգոր աղա Տիւզ Օղլի⁵² եւ եղբայր նորա եւ այլք երկու⁵³, վասն զի պարտական գտան տարապ խանայի⁵⁴ 36 հազար ֆսակ, եւ գտան ի տան նոցա անօթք պատարագի 1000 ֆսակով եւ տեղի պատարագելոյ, եւ եղեւ հալածումն ուղղափառաց սաստիկ ի Կոստանդնուպօլիս, ւստորեալ եղեւ: Եկան եւ հինգ ֆահանայք ուղղափառաց ի ժամանակի Պօղոս Պատրիարգի. 1829:

Եկն լուր, թէ ոմանք յաբբացոց վիճաբանեցան ընդ հերետիկոսաց եւ յաղթեցին նոցա, եւ մեծամեծք հերետիկոսաց բաժանեցան ի վերայ միմիանց, յետ այսորիկ երեք հարիւր անձինք գրեցին զիւրեանց անուանս եւ զհանգամանս եւ զտեղիս եւ զարուեստս, եւ ի նոցանէ ֆանի մի անձին գնացին առ պատրիարզն եւ ասին. «Ահաւասիկ մեք պատրաստ եմք մեռանիլ կամ ւստորիլ կամ յաւար հարկանիլ: Ինչ կամիս առնել, արա՛ վաղվաղակի, մեք մեզեան այսչափ անձինք եկաք առ քեզ: Արա՛ զինչ կամիս, մեք ուղղափառ եմք»: Եւ ուր ուրեմն գնացին մեղմացուցանելով զնոսա, եւ լուր եղեւ, թէ ուղղափառք Կոստանդնուպօլսոյ կամին առնել զինքեանս ազգ առանձինն եւ պատրիարգարան առանձինն՝ խաթ շերիֆով:

Եկն լուր յամին 1820՝ կալան զԳրիգոր Չելչպի Տիւզ Օղլի վեբիլ տէրապխանայի՝ հոչակեալն ընդ ամենայն աշխարհի, ասար հարին գտուն նորա, յորում գանձ բազմազան, եւ սպանին զրպարտանօք անհաւատարմութեան:

⁵¹ Արաբերէն՝ արֆունի ստացուածք, արֆունիքէն գրաւուած:

⁵² Գրիգոր աղա Տիւզ Օղլու կամ Գրիգոր Չելչպի Տիւզեան (1774-1819): 1812-ին յաջորդած է հօրը՝ որպէս սուլթանական փողերանոցի պետ:

⁵³ Գրիգոր Տիւզեանի հետ ձերբակալուած եւ 4 Հոկտեմբեր 1819-ին գլխատուած է անոր եղբայրը՝ Սարգիս Չելչպի Տիւզը (1777-1819), իսկ երկրորդ եղբայրը՝ Միխայել Չելչպի Տիւզն (1786-1819) ու եղբօրորդին՝ Մկրտիչ Չելչպի Տիւզը կախաղան բարձրացուած են: Անոնց կողմին, նոյն ընտանիքէն ձերբակալուած են նաեւ բազմաթիւ ուրիշներ. ընդամենը մօտ 40 հոգի: Հոս տրուած տեղեկութիւնները կը հաստատուին այլ աղբիւրներու վկայութիւններով եւս, ինչպէս օրինակ՝ Վահան Գ. Զարդարեանի *Յիշատակարան*-ով (Բ. հատոր, Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Օսմ. գործակցական ընկերութեան, 1911, էջ 314-321):

⁵⁴ *Տարապ խանէ՛* փողերանոց, դրամահատարան:

Եկն լուր յամի 1821, Մայիս 9՝ բերին գեղբարս Գրիգորի Տիւզ Օղլի եւ եղին ի տարախանէ, եւ սպանեալ եղեւ տէվլէթ թերեխման⁵⁵ յոյն եւ եղին ի տեղի նորա զոմն հայ ուղղափառ ի տանէ Սեղբոսեան:

[25ա] Պատմութիւն հալածանաց յունաց ի Բերիա. 1818⁵⁶

Ի գարնանամուտ այս տարույ, ի 14 օր Մարտի ամսոյն եկն ի Կոստանդնուպօլսոյ ձերասիմոս⁵⁷ եպիսկոպոս Բերիոյ եւ պատուիրեալ էր նմա պատրիարզն՝ Յերթալ ֆո ի Հալապ՝ մի՛ մտանել ի ֆաղաֆն եւ մի՛ ի դարպասն, այլ ի ճանապարհէ անտի անասերիւր երթիցես առ դոմսն Խորշուտ փաշայ⁵⁸ եւ տացես նմա զարժունի հրամանս, որ ընդ ֆեզ, եւ պատրիարզն առաքեալ էր ընդ նմա գերկու լրտեսս՝ տեսանել, թէ որպէս ունի վնարել գիրսն:

Եւ եպիսկոպոսն եկն եմուտ յիր դարպաս, եւ գնացին յամենայն ազգաց յողջոյն նոցա, ո՛չ ընկալան սովորական պատիւ ի նմանէ, եւ ո՛չ պարգևս ընկալաւ ի նոցանէ, եւ յերեկոյեան պահու ժողովեաց զմեծամեծս յունաց եւ հանեալ եցոյց նոցա խաթ շերիֆ, յորում սաստիկ արժունի հրամանն այս է. «Լուսֆ, թէ ի կողմանս Ծուրայ եւ Ծայթանու⁵⁹ եւ Դամասկոսի եւ Բերիոյ յայտնեցան ոմանֆ ապականիչֆ, որք ջանան դարձուցանել զյոյնս ի ֆոնանկութիւն, այնպիսիֆ ախորեալ եղիցին. եւ այլն»: Եւ սկսաւ եպիսկոպոսն լալով ասել, թէ՛ «Քահանայֆ կաթոլիկ յունաց ամենեքին ախորեալ

⁵⁵ *Տէվլէթ թերեխման՝ պետութեան [գլխատր] թարգման: Ժամանակակից պատմիչը յիշեալ դէպքը նկարագրած է այսպէս՝ որպէս թուական յիշելով 1 Ապրիլ 1821. «Արժունի թարգման պէզառնէն եւ եօթն երեւելի անձինք ընդ նմին գլխատեցան» (Աւետիս Պերպլեւեան, Պատմութիւն հայոց, Կոստանդնուպօլիս, տպագրութիւն Պօղոս Քիրիշեան եւ Ընկ., 1871, էջ 463):*

⁵⁶ Քիրպլեւեան ունի նոյն դէպքին նուիրում հայերէն բանաստեղծութիւն մը եւս՝ «Վասն հալածանաց որ եղեւ ի Բերիա յամին 1818» խորագրով (ձեռատետրը, թերթ 81ա):

⁵⁷ Նկատի ունի յոյն ուղղափառներուն ձերասիմոս Թուրքմանի եպիսկոպոսը, որ վերոյիշեալ դէպքերէն ետք, 6 Մարտ 1819-ին լրաց է Հալէպը ու մեկնած Երուսաղէմ, ապա անցած է Կ. Պոլիս, ուրկէ անելի ետք ախորում է Յունաստան:

⁵⁸ Խորշուտ կամ Խորշիտ Ահմէտ փաշա՝ ազգութեամբ վրացի: Ծնած է Թիֆլիս մօտաւորապէս 1758-ին: Եօթը տարեկանին առեւանգուելով՝ վաճառուած ու տարուած է Կ. Պոլիս, ու ֆանի մը «տէր»-եր փոխելէ ետք, շնորհուած է իր ազատութիւնը: Վարած է պետական բազմաթիւ կարեւոր պաշտօններ. եղած է կուսակալ Եգիպտոսի, Մոռայի, Պոսնիայի, Սելանիկի, Ռումելիի եւ այլն. վարած է նաեւ օսմանեան կայսրութեան Մեծ վէզիրի (վարչապետ) պաշտօնը 1812-1815: Իր Հալէպի նահանգապետութեան օրերուն է, որ ծագած է 1819-1820 թուականներու ժողովրդական մեծ ապստամբութիւնը, զոր ննչած է բրտօրէն: 1821ի թուրք-յունական պատերազմին եղած է օսմանեան բանակի գլխատր հրամանատար եւ բնութեամբ վերջ տուած է պատերազմին: Կոտորած է հազարատար յոյներ: Ու անհա այս առիթով է որ Վիքթոր Հիլօ գրած է իր նշանատր տողերը՝ «...Ասկէ թուրքեր անցած են»: Ի՛նք է նաեւ որ ննչած է Ռումելիի եւ սերպերու ժողովրդական ապստամբութիւնները (Միրաբեան-Մինասեան, *Հալէպցիներու ապստամբութիւնը...*, էջ 57-58):

⁵⁹ Ներկայ անուանումով՝ Սուր եւ Սայտա՝ պատմական զոյգ ֆաղաֆներ կիբանանի հարար (Տիրոս եւ Սիդոն), Միջերկրականի արեւելեան ափին, Պէրսիոյն յաջորդաբար 90 եւ 40 ֆմ. հարաւ:

եղիցին, այլ վասն սիրոյ բարեկամութեան զեկուցի ձեզ, զի զանխուլ փախիցեն, մի՛ ո՛ր ի յունաց մտցի յեկեղեցիս մատոնեաց, ասորոց, հայոց, եւ մի՛ ո՛ր մտցին յեկեղեցիս ֆռանկաց, որ զխցեալ զգեցեալ գլխարկ եւրոպացոց, եւ մի՛ ո՛ր խոստովանեսցի առ այլ ազգս: Փաթեայք մի՛ ելցեն արտաքոյ քան զՊապ Իլ Նասր⁶⁰, եւ մի՛ ո՛ր յայլոց ազգաց քահանայից մտցէ ի տունս յունաց, ամենայն տուն յոր պատարագ եղիցի, ի հիմանց տապալեսցի, եւ տանուտէրն մահու մեռանիցի: Մեծաւորն յունաց հորի Պուրս հայաթ⁶¹, որովհետեւ պաշտպանեալ էր ի շէխ իսլամէն⁶², երթիցէ ի Կոստանդնուպօլիս»:

Այս ամենայն եղեւ, զի ի հիւանդութեան էր խոնայ Նասրի Տէլլալ ի Կոստանդնուպօլիս, յայնժամ Ապտալլա Տէլլալ անկաւ յոտս եպիսկոպոսին եւ սկսաւ պաղատիլ զիջուցանել զեպիսկոպոսն, եւ չեղեւ հնար, եւ եպիսկոպոսն հրամանաւ եւ սպառնալեօք յազդ արար մատոնեաց եւ ասորոց՝ շխոտովանել եւ շընդունել զո՛ր ի յունաց յիւրեանց եկեղեցին:

Դարձեալ ժողովեցան իշխանք յունաց, աղաչեցին զեպիսկոպոսն վասն քահանայից եւ ուր ուրեմն եպիսկոպոսն ասէ՝ «Համբերեմ մինչեւ ցոյքն օր, զի քահանայք փութասցեն ելանել ի Բերիոյ», այնպէս խոստացաւ: Եւ քահանայք յունաց թագեան, եւ մեր քահանայք յերկիրէ թագեան եւ ի բաց բարձին ի տանց իւրեանց զպատկերս եւ զխորանս եւ զամենայն վերաբերեալս սրբութեան: Եւ եպիսկոպոսն երբեք ի մուսալիմէն դուլօք⁶³ նստիլ ի դարպասն, զի մի՛ ո՛ր ազատօրէն մտցէ եւ ելցէ: Եւ յերկրորդ ատուր ել առ փաշայն, եցոյց նմա զգիրն եւ էջ դաասօք⁶⁴ եւ արար ուրախութիւն թմբկօք եւ այլն: Փութացան քահանայք փախչել, եւ յերեկոյեան պահու եկն լուր եպիսկոպոսին ի դատաւորէն՝ մի՛ առնել ինչ առանց խնդրելոյ զխորհուրդ, եկն լուր ի դատաւորէն քահանայից՝ Մի՛ երթայք, մինչեւ հրաման տացի ձեզ, եկն լուր քահանայից ի դիւնէն՝ Մի՛ երթայք, մինչեւ ասացից ձեզ:

Յետ երկուց ատուրց եկն ի Կոստանդնուպօլսոյ ի Նասրի Տէլլալէն պատաղեցուցանել եւ յապաղեցուցանել զիրսն, մինչեւ ինքն գրեացէ նոցա:

⁶⁰ Պապուկ Նասր՝ հին Հալէպի դռներէն, որ կառուցուած է անոր պարիսպին վրայ: Կոչուած է նաեւ Խըտրի՝ Սք. Գէորգի դուռ: Հալէպի եւրոպացիներն ու լատին կրօնատուները ընդհանրապէս բնակած են քաղաքի պարիսպներէն ներս, եւ հոս, երբ հեղինակը կ'ըսէ, թէ բատրիները չպէտք է Պապուկ Նասրի դռնէն անդին անցնին, ապա ըսել կ'ուզէ, որ անոնք պէտք է մնան պարիսպէն ներս, չթափանցեն անկէ դուրս գտնուող քրիստոնէական թաղամասերը եւ զբաղին քաղաքով:

⁶¹ Վախճանած է Հալէպ, Փետրուար 1839-ին (الأب يوسف قوشاقجي (تحقيق) , اخبار حلب كما كتبها / أخبار حلب كما كتبها, نعوم بخاش في نقاتر الجمعية, 1985, էջ 93):

⁶² Իսլամներու հոգեւոր պետը, որուն նստավայրն էր Կ. Պոլիսը:

⁶³ Գուլլօք. թրքերէն՝ պահակ: Գործածուած է նաեւ պահականոց իմաստով:

⁶⁴ Գալվասս՝ բարապան. համբայ բանալու համար մեծաւորի առջեւէն քալող մարդ, որ կ'ունենար իրեն յատուկ պաշտօնական զարդարուն տարազը:

Եկն լուր ի պատրիարզէն առ եպիսկոպոսն. «Փութա՛ վաղվաղակի կատարել զհրամանս թագաւորին, եթէ ոչ՝ առաքեցէ նմա հատաբի մուպաշեր⁶⁵ խոնական»։ Եւ քանակայն սկսան շրջիլ ի տունս՝ հրաժարական ողջոյն տալով, կոչեաց դատաւորն զեպիսկոպոսն, ասէ. «Թուղթ թագաւորին մեզ խօսի եւ դփսի եւ մեզ եկեալ է, քեզ չէ փոյթ, եւ ո՛չ դու դատաւոր»։

Դարձեալ գրեալ են, թէ սինլիֆոր յունաց պատարեալ եղեն ի քանակայնացից, եւ այս ժողովուրդ ո՛չ է սինլիֆոր, այլ մեծապատիւ իշխանն. ամենայն քաղաքն կախեալ է զնոցանէ, ի վաճառ յառս եւ ի տուրս, յարժունի ինչս, ի մահսս, ի կապալս, ի ներս եւ յարտաքս, որք ծանօթ են ամենայն մեծամեծաց եւ փոքունց՝ իշխանաց եւ քաղաքապետաց, ո՛չ ինչ նոր տեսեալ եղել ի նոցանէ ի սկզբանէ հետէ»։ Եւ ամենայն քաղաքապետք խոստացան կնկել զվկայութիւն, թէ ի ժամանակէ նախահարց մերոց գիտեմք զայսոսիկ հնագոյնս։ Ասէ. «Դարձեալ գրեալ է ի թղթի՝ քանակայն քաղաքեալ եղիցեն, ո՛վ են այն քանակայն. գուցէ դոք իցէք, զի ո՛չ տեսանեմք ի նոսա զիր ինչ, յորոց գրեալ են զնոցանէ»։

Քաղաքն խոռովեցաւ, եւ իշխանն յունաց զցայգ եւ զցերեկ [25բ] ժողովս առնէին, եւ միջնորդ կացուցին զՊետրոս աղայ Աբել Օղլի սարաֆպաշի անկիրացի⁶⁶ եւ զերեւելի հաբիմ պաշին⁶⁷ ի քրիստոնէից, եւ դատաւոր քանիցս անգամ կոչեաց զեպիսկոպոսն առ ինքն։ Եւ պատճառէր հիւանդ գոյ, զայլ ոք առաքէր, եւ շնչիւն եւ երկիտ է յամենեսին։ Եւ սկսան այլ ասել, թէ հայք եւս ունին առնել զայսպիսի ինչ, եւ զային լուրք միաբանութեան հայոց ընդ

⁶⁵ Հառաքի. արաբերէն՝ արագաշարժ, մուպաշեր՝ դատարանի բարապան, դատարանի կողմէ առաքուած պաշտօնեայ։

⁶⁶ Սարաֆ, արաբերէն՝ սեղանաւոր, լուսնայափոխ, պաշ. քրեւէն՝ գլուխ, մեծաւոր, սարաֆ-պաշի՝ սեղանաւորներու կամ լուսնայափոխներու մեծաւոր։ Յիշեալ հայագրի Պետրոս աղայ Աբել Օղլին (Աբելեան) այդ օրերու Հալեպի ամէնէն ազդեցիկ անձնատրութիւններէն էր, որուն միջնորդութեան դիմուած է կարեւոր հարցերու լուծում որոնելու ժամանակ։ 1819-ին, քաղաքի պաշարման եւ պատերազմական գործողութիւններու առեւ, քաղաքի իսլամ կրօնաւորներուն հետ ներկայացած է նահանգապետ հորշիտ փաշային՝ հաշտութեան խնդրանքով։ Քիւրդեանի հետ ունեցած է մտերիմ կապեր եւ յանախ նիպասպէս օգնած է անոր։

Հետաքրքրական է, որ ֆրանսացի ճանապարհորդ Լուիս Տամուազո իր ուղեգրութեան մէջ նկարագրած է Պետրոս աղայի թամբուած ձիով «նրէտ» (զնդախաղ) խաղալը. թէ ինչպէս անոր ձիւն բախած է այլ ձիու մը եւ երկու խաղացողներն ու անոնց ձիերը վիրաւորուած են, եւ թէ ինչպէս Տամուազոն ինք է որ բուժած է զանոնք։ Տամուազոն Պետրոս աղային գնած է նաեւ ազնուացեղ ձի մը, զոր կոչած է «սառաֆ» (**Միւրաքեան-Մինասեան**, *Հալեպցիներու ապստամբութիւնը...*, էջ 60)։

⁶⁷ Հաբիմ, արաբերէն՝ բժիշկ. պաշ, քրեւէն՝ գլուխ, մեծ, մեծաւոր, հաբիմ պաշի՝ բժիշկներու մեծաւոր։ Ապրիլ 1818-ին Հալեպի հաբիմպաշին էր լեհ մը՝ Ճիանանդօնիօ Դոսելլի, որ մտերիմն էր տեղոյն նահանգապետին։ Աւելի ետք, ան կորսնցնելով անոր բարեկամութիւնը, հազիւ փրկուած էր անոր սահմանած մահապատիժէն (الإكسرخوس أكايوس كوسا), *شهداء حلب*, Հարիսա (Լիբանան), 1933, էջ 64, 200)։

կաթոլիկաց ի Կոստանդնուպօլսոյ, եւ թէ պատրիարզ Սսոյ ունի քանի ինչ ատուց յետոյ գալ ի Բերիա՝ կատարել զմիաբանութիւն. եւ այլն, եւ այլն, եւ այլն, եւ այլն: Գնացին քահանայք յունաց՝ 14 քահանայ, եւ եղև սուգ մեծ, եւ գնացին թոյլտուութեամբ եպիսկոպոսին ի Լիբանան:

Եղև ժողով առ յոյնս, ստիպել եպիսկոպոսն մուծանել զամենայն յոյնս յեկեղեցին, զի այսպէս հրաման եղև ի բողոքիս, ապա թէ ո՛չ, սպառնայ սպանանել զբազումս ի յունաց: Եւ սկսան ի նորոյ ոմանք մտանել յեկեղեցին, եւ ստիպել եպիսկոպոսն զազգն կնիել թողթ, բերել զքահանայս ի մօտաբաղաք ինչ եւ վիճել ընդ նոսա, հանել կամ հանեցուցանել, զի մտցին յեկեղեցին եւ ամենայն ազգն ընդ նոսա: Եւ ո՛չ հանեցան ազգն կնիել զմուրհակն, յամին 1818 Նոյեմբեր 21 գնացին կոնստանդնուպօլսոյ առ փաշայն եւ խնդրեցին ի նմանէ հրաման՝ բերել զքահանայս ի լեռնէ⁶⁸:

Եւ 25 Նոյեմբերի առաւեցին յոյնք զոմն անուն ճրնի լեռնն՝ բերել զքահանայս ի լեռնէ անտի: Ետուն պիանք⁶⁹ քահանայք, թէ ո՛չ դառնան, մինչեւ կալեալ իցէ նոր խաթ շերիք ընդդէմ առաջնոյն, մինչեւ մէն մի իւրաքանչիւր ունիցէ ի ձեռս ֆերման արձակման, մինչ չե խոստացեալ եպիսկոպոսն զրով, թէ չմիանայ նոցա բան ընդ նիւթոց հաւատոյ եւ հաղորդակցութենէ: Յետ այսորիկ յոյնք հրաման առին ի դփսէն 300 քակով մտանել յեկեղեցին յունաց, այլ աղօթել ուր եւ կամիցեն, եւ եղև օր հանդիսատր յեկեղեցին մատոնեաց, զի համանգամայն մտին աղօթել անդր, եւ եպիսկոպոսն ճերասիմոս ո՛չ տոկացեալ անարգանաց եւ երգիծական երգոց ոմն կանանց ի պողոտայս, հրաման էառ ի փաշայէն յերթալ յերուսաղէմ ու փախեալ ի Կոստանդնուպօլիս:

|21ա| 1819

Սկսան հերետիկոսք ջանալ տալ ուղղափառաց զԱստուածածնայ եկեղեցին, զի օգնական լինեցեն նոցա ընդդէմ մատոնեաց, եւ ի պաշտպանութիւն պատրիարզին Սսոյ:

|26ա| Գիպուածք 1819

Չափեցին զեկեղեցին մատոնեաց եւ հայոց, եւ Քառասուն Մանուկն երեւեցաւ 4, եւ յաւելին աւելի քան զհոնեթն, եւ փաշայն զայրացեալ գրեաց ի Կոստանդնուպօլիս՝ տալ մատոնեաց զվերնատուն մի եւ զնոյն կանգունս ի հայոց:

Ըմբռնեալ եղև պատրիարզն Սսոյ Կիրակոս ի Գերմանիկն՝ արժունի հրամանաւ, իբր զի միաբանեալ է ընդ Քօզան Օղլին եւ ապստամբեցուցեալ

⁶⁸ Նկատի ունի Լեռնալիբանանը, ուր մեկնած էին յոյն կաթոլիկ քահանաները:

⁶⁹ Աւրաբերէն *պիան* կամ *պայան*՝ յայտարարութիւն, պաշտօնական խօսք, խոստում:

զգէյթունցիս, եւ ջանայր Գրիգոր եպիսկոպոս եկեալ ի Կոստանդնուպօլսոյ՝ տալ ուղղափառաց զԱստուածածնի եկեղեցին:

Փախեան երկու եպիսկոպոս հայոց յերկիւղէ փաշային եւ մատոնեաց:

Գրէ թուղթ Կիրակոս պատրիարք աղաշանաց՝ խնդրելով օգնութիւն եւ ողորմութիւն յուղղափառաց վասն ազատելոյ ի դառնակսկիծ մահուանէ:

Ուղղափառք արարին զտումար հասարակ ընդ հերետիկոսաց 1500 դրուշ, եւ բաժին հերետիկոսաց եղև 1016 դրուշ:

Հրաման եղև յունաց՝ աղօթել ուր եւ կամիցեն:

Կին մի հրեայ ծնաւ զերկուս ի միասին՝ կպեալս որովայն ընդ որովայն:

1819

Եկն կասեան⁷⁰ եպիսկոպոսն լատինաց Կանտոլֆի՝ բնակիլ ի Բերիա, եւ ընկալեալ եղև ի յուղղափառաց մեծաւ հանդիսի, գրեթէ երեք մասն քրիստոնէից ելին ընդ առաջ նորա՝ արք եւ կանայք բացագոյն ի քաղաքէ, եւ ծնաւ կին մի ի բազմութեան անդ՝ արտաբոյ քաղաքի, յանապատն:

Գնաց Պետրոս աղա սատաֆպաշի Աբել Օղլի յերուսաղէմ մեծ հանդիսի եւ դարձաւ եւ ել ի մեր վանօրայս ի Լիբանան՝ ի դառնալն:

Փաշայն կալաւ զմեծամեծս հրէից՝ պատնատանօք շինելոյ նոցա տունս ի վերայ պարսպին, ասէ՛ կամ տալ զտունս զայնոսիկ, կամ նոր պարսպ կանգնել առաջի նոցա, եւ էառ դրամ ի ծածուկ:

Երեւեցաւ յերկինս որոտնատր աստղ ի Յունիսի:

Եկն նոր մանսիպ⁷¹ փաշային՝ մնալ ի Բերիա, եւ կամեցաւ բերել զՍանուր ջուրն⁷² ի հեռատր գրեթէ 12 ժամ հանապարհ, եւ ինքն գնաց տեսանել զգործն զօրօք եւ կահիւք:

Արար կասեան ժողովս վասն իրաց մատոնեաց, եւ էր Տէր Գրիգոր եւ Տէր Քերովքէ, եւ չեղև հնար:

Գնաց կասեան տրտում ի Բերիա, զի եղև նմա անպատուութիւն, եւ չեղև լսելի:

⁷⁰ Պապական նուիրակ լատին կրօնատր: Ակնարկութիւնը լազարիստ Լուիս Կանտոլֆի Պիամոնդիի մասին է, ազգութեամբ իտալացի, որ 1782-1797 գտնուած է Զմիւտնիա, ապա եղած է Լիբանանի Անթուրա վանքի մեծատր եւ իշխան Պաշիւր երկրորդ Ալ Շահապիի մտերիմը: Եպիսկոպոս ձեռնադրուած է 1787-ին (الأب فردينان توتل اليسوعي), *...وثائق تاريخية*, Գ., Պէյրոս, 1960, էջ 122-123):

⁷¹ Արաբերէն՝ պաշտօն:

⁷² Սանուր՝ գետ, որ կը բխի Այնթապի մօտակայ լեռներէն, Հալէպէն հիւսիս: Ընդհանուր երկարութիւնը մօտ 100 կմ է, որուն 45-ը կը հոսի Սուրիոյ տարածքին: Հալէպի նորանշանակ նահանգապետ Խորշիտ Փաշան որոշած է Սանուրի ջուրը հասցնել Հալէպ, որուն համար սանմանած է նոր տեսակի տուրք, որուն դէմ ժողովրդային դժգոհութիւնը յանգեցուցած է 1819-1820 թուականներու հարիւրմէկօրեայ ապստամբութեան եւ քաղաքի պաշարումին ու աներումին (**Միւրաթեան-Մինասեան**, *Հալէպցիներու ապստամբութիւնը...*, էջ 11):

|21ա| 1820

Եղեւ ներիմայ ի վերայ ազգին 200 ֆսակ, վասն զի ոմանք զէն ամբար-
ձին ընդդէմ փաշայի⁷³ եւ այլ բազում ներիմայք:

|11ա| Եկեալ լուրք յայոց ֆաղաֆաց. 1821

Եկն լուր, թէ Աղեֆսանոր պեկ Ուլահի եւ Պուղտանի ապստամբեցաւ ի
թագաւորէն տանկաց եւ սկսաւ առնուլ ֆաղաֆս, եւ ի Կրեաթ շիաքանեցան
ընդ նմա, եւ սպան զամենայն եղեալս անդանօր ի հայոց, ի հրէից եւ ի
տանկաց: Եւ զԿոստանդնուպօլիս կամեցաւ առնուլ, զիր գրեաց ոմանց ի
Կիրակի Զատկին հուր արկանել ի չորս կողմանս ֆաղաֆին, եւ ինքն յար-
ձակեցցի եւ, իբրեւ թագաւորն ելցէ ի շիջուցանել զհրդեհն, սպանին զնա
յոյնք: Ի վեր երեւեցաւ դան, առ թագաւորն կոչեաց զպատրիարք յունաց եւ
ասէ նմա երաշխատր լինել ազգին իւրոյ: Ետ պատասխանի, թէ ո՛չ կարէ լի-
նել երաշխատր, կոչեաց զպատրիարք հայոց, եւ պատրիարգն երաշխատր
եղեւ բովանդակ ազգին հայոց յերկուց կողմանց յամենայն տեղիս, իսկ
պատրիարգն յունաց նզովեաց զպեկն հրապարակաւ եւ ի բազում տեղիս
առաքեաց զկոնդակ նզովից: Իսկ Կոստանդնուպօլիս առհասարակ զէն
առին յանձինս ի փոքունց մինչեւ ի մեծամեծս, եւ թագաւորն ի մեծամեծաց
դրան զոմանս սպան եւ զոմանս աֆսորեաց եւ արգել ամենեւին շումանել
կամ հանել թուղթ նամակաց ի ֆաղաֆն, եւ յետոյ կախեաց զպատրիարք
յունաց եւ զերեւելի եպիսկոպոսս եւ գրեաց զանուանս ամենայն յունաց, որք
ի Կոստանդնուպօլիս. եւ էին անելի ֆան 200000 այր, եւ սկսաւ սպանանել ի
զլիսատրաց նոցա բազումս:

Եկն լուր՝ հոչակեցին յոյնք զթագաւոր զոմն եւ նշանս ունէր երեք...⁷⁴, եւ
որք ի Մօսայ էին սպանին զամենայն տանիկս, եւ խորշուտ փաշայ սպան ի
սոցանէ 9000 այր: Եւ ի Կոստանդնուպօլիս ոչ ոք կարէր արտաքս ելանել, եւ
անհնարին թանկութիւն, լիւր⁷⁵ հացի 12 դոուշ, եւ ենկիչերիք եւ ֆաղաֆացիք
յարեան ի վերա միմիանց եւ սպանանէին, զոր եւ կամէին: Եւ ասեն 800
պատերազմական նաւ յունաց ի ծովու եկին յոյնք ի Զմիւռնիա, առին զե-
ղեալ անդ յոյնս, դարձեալ եկին առնուլ, յարեան ֆաղաֆացիքն, սպանին
զֆաաիւն⁷⁶, զմիւսելիմն եւ զայլս եւ շթողին զյոյնս ելանել ի Կիպրոս: Բազում

⁷³ Ակնարկութիւնը կ'երթայ 1819-1820 թուականներու հալէպցիներու հարիւրմէկօրեայ ժողովրդային ապստամբութեան, որուն մասնակցած էին նաեւ հալէպահայեր:

⁷⁴ Բնագրի մէջ երեք տառ կայ, որոնք հայերէն չեն, սակայն դժուար է որոշել, թէ ինչ լեզուով

են՝ :

⁷⁵ Կշիռքի միատր, որուն արժէքը փոխաւած է ըստ վայրի ու ժամանակի: Ընդհանրապէս կը կշռէր 2.28-2.55 ֆլկմ., իսկ Հալէպի լիւրը՝ 3 ֆլկմ.:

⁷⁶ Բպաւական օրէնքի՝ շերիի դատատր:

գորականք ելին տանկաց եւ սպանանին եպիսկոպոս յունաց, եւ ֆոանկաց նախ բազմացան ի ծովու, եւ փաշայ Աֆէին հրամայեաց ի հիմանց ֆակել զվանս կարմելիթեանց որ անդ, եւ եդ զֆոնսօլ ֆոանսաց ի դիպահոջ: Եւ թագաւորն յունաց գրէ թագաւորին տանկաց զԿոստանդնուպօլիս. «Կամիմ ես՝ զայն ֆեզ ո՛չ պարգեւեցի եւ ոչ վանառեցի, իմ է ժառանգութիւն նորա»։ Գրեաց թագաւորն տանկաց՝ ամենայն ֆաղաֆաց յօգնութիւն հասանել զօրօֆ ի Կոստանդնուպօլիս: Եւ սկսաւ լինել ի վերայ ֆաղաֆաց անհնարին տոյժ տուգանի ի պաշար: Այլ փաշայ Բերիոյ միջնորդութեամբ Գրիգորի Տաւուտօղլի ստոաֆ ո՛չ եհան զօր ի ֆաղաֆէ, այլ գրէ նորոգ ի Կոստանդնուպօլիս հրաման առնուլ այլազգ տնօրինել, խնդրեաց 1500 ֆակ ի ֆրիստոնէից, այլ այժմ թոյլ ետ մինչեւ զալ պետաթնայ. եւ յորժամ եկն պետաթնի, թէ թագաւորն ոչ կամի զօրս փաշայի, խնդրեաց եւ էստ տուգանս առանձին ի պարաթից եւ առանձին ի հպատակաց⁷⁷ ֆակ:

Յամին 1823 եկն լուր ի Կոստանդնուպօլսոյ, թէ եղեւ սաստիկ հողմ՝ մինչեւ թոուցանել զմինարայս Սուլթան Սելիմ նամին եւ հրկիզութիւն 40000 տանց, եւ երկրաշարժութիւն՝ մինչեւ փլուցանել զամենայն ֆարաշէն տեղիս ֆաղաֆին:

Գարձեալ Գաղղիայ եւ Սպանիայ ընդ միմիանս պատերազմին, անէմ⁷⁸ ընդ տանկաց, հապաշ ընդ եգիպտացիս, յոյնք ընդ տանկաց:

Եկն լուր ի յապրիլի 29, թէ Մոսկովն սեֆեր բացեալ է ընդ տանկաց եւ թէ զանձարան թագաւորին տանկաց դատարկացեալ է:

[11բ] Ի սմին ամի, յամսեան Փետր/արին առաքեցին անգղիացիք՝ ֆննել եւ խնդրել զաւերեալ տունս աղֆատաց եւ զվնասն եղեալ առ նոսա եւ պատրաստեցին դրամ՝ շինել տալ զտունս նոցա եւ օգնել կարօտելոց, գրեցաք զհամար այնպիսի տանց աւելի ֆան հարիւր, եւ ցուցաք պալիօզին, եւ ինքն ասէ՝ զնացէ ընդ դրամաբաշխական արդարութեամբ:

Յամին 1826 լուաք, թէ թագաւորն սպան զենկնարիս ի Կոստանդնուպօլիս, ել կալեաց զհայս ի տեղի նոցա, եւ ասէ ոք, թէ եբեր 10080 հայ ի կողմանց պարսից առ ինքն:

Յամին 1827 եղեւ ժանտախտ ի Բերիա եւ, ասեն, մինչեւ ի Յունիս մեռեալ 30000 անձինք, դարձեալ եղեւ պատերազմ ի մէջ տանկաց եւ յունաց ի Մօսայ, եւ մեռան յերկուց կողմանց 14000:

Յամին 1827, յՕգոստոս 24 եկն լուր, թէ եկն ի Պերոստ նաւ պանտերայի⁷⁹ թագաւորաց Եւրոպիոյ, եւ վաղվաղակի իջեն յայն գոնստիք հանդերձ ընտանեօք եւ զնացին, եւ ֆրիստոնեայք փախեան ի ֆաղաֆէն, եւ ասեն՝ եկին 50 նաւ ի Կիպրոս, եւ 250 նաւ ի Կոստանդնուպօլիս ի ֆոանկաց՝ խնդրել զվերջին պետաթնի ի թագաւորէն տանկաց՝ հաշտել ընդ յոյնս կամ

⁷⁷ Թիփն տեղը պարսապ ձգուած է:

⁷⁸ Նկատի ունի պարսիկները:

⁷⁹ Իտալերէն bandiera-էն փոխառեալ թրֆերէն՝ դրօշ:

պատերազմեցեն ընդ նմա Մոսկոֆն, ինկլիզն եւ ֆրանսիզն, եւ յոյն յանցեալ ամի եկին, պատերազմեցան ընդ Պերուս, այլ անձրեւ եւ հողմք ո՛չ ներեցին առնուլ եւ մնալ ի քաղաքի, եւ այս ի շաքարն աւագ արեւմտեաց, եւ էին 24 նաւ, նոյնպէս 5 նաւ եկին յայս ամի ի Յունիսի, եւ այրեցին նաւի առաջի Պերուսայ եւ կողոպտեցին զայլ նաւ:

Լուսի, թէ Սելլա աւան մերձ յԵւրոկեայ երկրաշարժութեամբ սուգաւ ամենեւին յերկիր, նոյնպէս այլ աւան մերձ ի Կարին:

Յամին 1828 լուր եղեւ, թէ եղեալ է պատերազմ ի մէջ տանկաց եւ չորից քրիստոնեայ թագաւորաց մերձ Կոստանդնուպոլսոյ, եւ եկն նաւ օսմանեան 1200 զինուորաց վիրաւորելոց ի Դրապլոս՝ բժշկութիւն եւ դարման գտանել:

|21ա| 1821

Վերացեալ եղեն ֆոնապաշֆ ազգաց, եւ մեր ֆոնապաշն պահեալ բազում տառապանս կրեաց:

1821

Գնաց մեծաւորն՝ փախուցեալ ի վանս վասն իրաց ներիմայից եւ անկառավարութեան ազգին:

|20բ| Յամին 1822

Եկն լուր ի Բաբելովնէ՝ Նոյեմբեր 20, թէ եղեւ որոտումն անհնարին եւ անլուր եւ կայծակումն անհնարին եւ խաւարումն, եւ ամպք բարձրացեալք հասին մինչեւ ի տանիս:

Յեգիպտոս Նեղոս գետս առատացաւ յոյժ եւ արար վնաս բազում արտաբոյ կարգի:

Ի Դամասկոս եղեւ ժանտախտ:

Ի Կոստանդնուպոլիս ⁸⁰:

Ի Բերիա եւ ի Դամասկոս եղեւ ժանտախտ, մեռան ի Դամասկոս 30000, ի Բերիա 100000:

Յամին 1827, Սեպտեմբեր 26 եկն լուր, թէ գաղղիացիք եւ յոյն առին զՍայտա եւ սպանին զամենայն տանիկ, եւ թէ նեմսէ՞⁸¹ միաբանեալ են ընդ մուրիպեանց⁸², անգղիացիք եւ մոսկովք ընդդէմ Թուրքիստանի եւ Կոստանդնուպոլսոյ, գաղղիացիք եւ յոյն ընդդէմ Արապիստանի եւ Եգիպտոսի:

|21բ| 1822

Յառաջին ատու Օգոստոսի եղեւ ընդ երեկս երկրաշարժութիւն անհնա-

⁸⁰ Շարունակութիւնը ձգուած է պարապ:

⁸¹ Նկատի ունի աստրիացիք:

⁸² Նկատի ունի մարոնցիները:

րի[ն], եւ կործանեցան երեք մասունք քաղաքի⁸³, եւ մեռան ի փլատակի 20000 ոգիք, եւ փախեան ամենայն քաղաքացիք արտաքին քաղաքի գիշերայն եւ մնացին գրեթէ երեք ամիս, եւ ո՛չ դադարէր շարժն, յետոյ սկսան շինել տունս ի գերանաց արտաքին քաղաքի եւ բնակիլ:

[23բ] Լուրք եկեալ այլուստ

Ի Պետրոս յամին 1827, Հոկտեմբեր 26 եկն նա գաղղիական եւ նեմսէի, եմուտ անդր երեք ժամ ֆոնսօլն Լօրիլլայ, եւ եղեւ լուր, թէ հաշտեցեալ են յոյնք ընդ տանիկս, այլ ի նմին գիշերի արար ֆոնսօլն ժողով ֆոնանկաց, եւ ի նմին գիշերի ընդ անձրեւով փախեան ամենայն ֆոնանկք, եւ ֆոնսօլն եղեւ անյայտ, զի ֆոնանկ[ք] պատերազմ բացին ընդ տանիկս:

Եկն լուր ի Կոստանդնուպօլիս, թէ պատրիարք ասորոց ճրնոս Սայեար⁸⁴ զայրացեալ յերկուց եպիսկոպոսաց իւրոյ վասն լինելոյ ուղղափառ եւ գնաց ի Կոստանդնուպօլիս վասն հանելոյ ֆերման ընդդէմ նոցա եւ ուղղափառ հայոց, զի գնացեալ են ի Մերտին, իսկ պատրիարք հայոց ասէ՝ մի՛ բանար զբերանդ, զի հնար չէ բանալ զայսպիսի ինչ առաջի դոսն: Յամին 1827, Հոկտեմբեր 28:

[51ա] [1822]

Կալան գեպիսկոպոս ասորոց եւ մատոնեաց վասն բանի պսակի եւ թաղմանց եպիսկոպոսի յունաց:

Առաւելցին յաքսուս զՆոհման էֆէնտի⁸⁵:

Մեռաւ պատրիարք Սոյ, եւ եկն Սիմովն Եպիսկոպոս՝ առնուլ զկնիքս ընտրութեանց նոր պատրիարգի:

[20բ] 1828

Եղեւ հալածումն մեծ ի Կոստանդնուպօլիս ի թագաւորէ յաւուրս Կարապետ պատրիարգի⁸⁶, որք հալածեցին զուղղափառս ի քաղաքէ, եւ ցրուեցին 70 քահանայս եւ ստիպեցին զուղղափառս մտանել յեկեղեցիս, յետ աքսորելոյ զամենայն անկիրացիս ի Կոստանդնուպօլսոյ 5000:

⁸³ Նկատի ունի Հալէպը:

⁸⁴ Ասորիներու պատրիարք Ինգնատիոս-ճրնոս Սայեար Ե. (1819-1837):

⁸⁵ Նկատի ունի Հալէպի «էչրաֆ»ներու դասակարգի մեծաւոր Նու՛ման Ալլըրայլէֆը, որ այդ պաշտօնը վարած է 1816-1822: Սպաննուած է նահանգապետ Պահրամ փաշայի կողմէ 1822-ին՝ 1819-1820ի ժողովրդական ապստամբութեան մասնակցած ըլլալու ամբաստանութեամբ, բայց կարծիք յայտնուած է նաեւ որ անոր սպաննութեան իսկական պատճառը եղած է նահանգապետին կողմէ իրեն «պարտ»ի գումար տալու առաջարկը մերժած ըլլալը (**Միրաբեան-Մինասեան**, *Հալէպցիներու ապստամբութիւնը...*, էջ 83):

⁸⁶ Կարապետ արք. Պալաթեցի (1783-1850), միաբան Երուսաղէմի սրբոց Յակոբեանց միաբանութեան: Պատրիարք Կ. Պոլսոյ 1823-1831: Վարած է նուիրակի ու առաջնորդի պաշտօններ: Հեղինակն է *Լապտեր հոգևոյ խորագրով* հատորին (Ա. տիպ՝ Կ. Պոլիս, 1826):

MIHRAN A. MINASSIAN

**THE UNPUBLISHED CHRONOGRAPHY AND HISTORICAL NOTES
BY APRAHAM ARCHBISHOP KOUPELIAN-YEGENIAN (1816-1829)**

Key words: *Chronography*, Apraham-Kerovpe Archbishop Koupelian-Yegenian, Aleppo, Sis, the Catholicosate of Cilicia, Constantinople, Armenian Catholic community, Ottoman Empire.

Apraham Archbishop Koupelian-Yegenian (Kilis 1786 – Aleppo 1832), the prelate of the Armenian Catholic community, was a poet, translator, and author of religious books. He wrote equally well in Armenian and Arabic. Of special historic importance is his detailed diary about the one-hundred-and-one days of the Aleppo revolt from 1819-1820; it was published in Arabic in a single volume in Aleppo in 2008.

This publication (with an introduction and detailed annotations) contains a previously unpublished chronography and notes on the history of Aleppo written by Archbishop Koupelian and found in his notebook (which is kept in the archive of the Armenian Catholic prelacy in Aleppo). This chronographic work includes information from different regions, as well as eyewitness and auricular witness accounts; he himself was part (or had witnessed some) of these events.

The events presented in the chronography include a quite vast region, although their main stage is Aleppo; there is also information from Constantinople, Sis, Beirut, Aintab, European countries, etc.

Besides this chronography, two other writings of historical content, extracted from the notebook, are also included in this publication. The first mentions the works that the author has carried out in 1817, while the second describes the persecution of Greeks in Aleppo in 1818.

МИРАН А. МИНАСЯН

**НЕОПУБЛИКОВАННЫЕ ХРОНИКА И ИСТОРИЧЕСКИЕ
ЗАМЕТКИ АРХИЕПИСКОПА АБРААМА КЮПЕЛЯНА-ЕГЕНЯНА
(1816-1829)**

Ключевые слова: Хроника, архиепископ Абраам-Керовбе Кюпелян-Егенян, Алеппо, Сис, Киликийский католикосат, Константинополь, католическая армянская община, Османская империя.

Архиепископ Абраам Кюпелян (Килис 1786 – Алеппо 1832), глава армянской католической общины Алеппо, был поэтом, переводчиком и автором религиозных книг. Он писал как на армянском,

так и на арабском языке. Особо ценен его подробный дневник народного восстания в Алеппо в 1819-1820 гг., длившегося сто один день, изданный на арабском отдельной книгой в Алеппо в 2008 г.

Настоящая публикация, снабженная предисловием и подробным комментарием, представляет *Хронику* и относящиеся к истории Алеппо записи архиепископа Кюбеляна, найденные в его записной книжке, хранящейся в архиве армянского католического прелатства в Алеппо.

Эти записки хронологического характера включают известия из различных мест, свидетельства очевидцев и участников событий, среди которых часто оказывался он сам.

События, представленные в *Хронике*, имеют обширную географию: хотя главным местом их действия является Алеппо, однако есть также сведения из Константинополя, Сиса, Бейрута, Айнтапа, европейских стран и т.д.

Кроме *Хроники*, публикация включает также два небольших сочинения исторического содержания; в первом автор перечисляет свои дела за 1817 год, а во втором описывает гонения на греков в Алеппо в 1818 г.